

VALOAREA DE MONUMENT ISTORIC A SATELOR DIN ZONA DE COLONIZARE SĂSEASCĂ DIN TRANSILVANIA

Cu patru ani în urmă, în septembrie 1991, la puțin timp după reînființarea Direcției Monumentelor, Ansamblurilor și Siturilor Istorice, ca urmare a unui protocol încheiat între această instituție, prin Comitetul Național Român ICOMOS, și Comitetul Național German ICOMOS era hotărâtă demararea unui proiect comun pentru "Documentarea exhaustivă a patrimoniului cultural-artistic al așezărilor din zona de colonizare săsească".

Pentru partea română proiectul a avut încă de la început o importanță practică și teoretică. Practică, în măsura în care propunea inventarierea unei zone mai puțin cercetată, a unui "habitat uman tradițional devenit vulnerabil, sub efectul mutațiilor socio-culturale și economice ireversibile"¹ și teoretică, deoarece propunea racordarea sistemului de evidență a monumentelor din România la nivelul teoriei și practicii europene prin asimilarea unei metode care, susținută de consecvență și profesionalism, are performanțe unanim recunoscute. Noua metodă propune o schimbare la nivelul mentalităților, deplasând accentul de la abordarea tradițională, monografică și elitistică a monumentului luat izolat, la cea interogatoare, topografică.

Conform metodei topografice monumentul este analizat în contextul său istoric, estompând delimitarea între acesta și alte genuri de produse sociale (adică între artă și alte manifestări istorice), localitatea fiind considerată nu ca o sumă de clădiri cu diferite funcții, ci ca un întreg coerent, o unitate potențială ale cărei "echilibru și natură specifică depind de fuziunea părților din care este alcătuită și care include

Motto: "Noi dăm unitate tuturor lucrurilor, sesizând legea care le domină, diferențele superficiale ca și asemănările profunde".

RALPH WALDO EMERSON

activități umane în aceeași măsură ca și clădiri, organizări spațiale și mediul înconjurător structurat². Accentul se deplasează pe valoarea de semn a obiectului pentru dezvoltarea istorică a localității sau zonei, creându-se astfel un tablou complet în care atenția se îndreaptă nu numai asupra realizărilor remarcabile, ci și asupra celor modeste care, cu trecerea timpului, dobândesc valoare de semn. Evaluarea calității de monument istoric este considerată o activitate de specialitate bazată pe criterii științifice prin care este stabilită importanța obiectului pentru istorie (și istorie economică, socială, politică, spirituală), istoria arhitecturii și artei, urbanism, istoria așezării și a regiunii, etnografie, istoria tehnicii etc. Instrumente interpretative, criteriile valorizează "unicitatea sau exemplaritatea, puritatea tipului și a structurii, densitatea monumentelor și uneori amintirile istorice legate de acestea"³.

Analizând, conform acestor principii, satele din zona de colonizare săsească, o primă constatare care se impune este că însăși dispunerea geografică a acestora, împreună cu rețeaua de drumuri istorice care asigură legătura directă dintre ele și localitățile mai importante (ex. sedii de scaun, târguri), drumuri păstrate în parte în prezent ca simple drumuri de țară⁴, constituie o mărturie asupra genezei, a evoluției și obiectivelor colonizării populației

² *Evaluation for Conservation*, Extract from the Draft Guidelines for the Management of World Cultural Heritage Sites, UNESCO, by Sir Bernard Fielden and Dr. J. Jokilehto [j.j. February 3, 1992], p. 4.

³ *Organisation des Nation Unies pour l'Education, la Science et la Culture, Comité Intergouvernemental pour la Protection du Patrimoine Mondial Culturel et Naturel, Etablissement de la Liste du Patrimoine Mondial*.

⁴ Conceptul modern de monument istoric, de patrimoniu cultural, s-a extins de la monument-operă de artă la toate semnele care documentează activitatea și realizările omenești de-a lungul timpului incluzând în această categorie, pe lângă clădiri și parcuri, rețele stradale, părți de peisaj structurate de activitatea umană (drumuri istorice, canale etc.).

¹ Criteriul nr. 5 pentru selectarea propunerilor de includere pe Lista patrimoniului mondial; deși sunt destinate selectării monumentelor, ansamblurilor și siturilor istorice celor mai semnificative pentru patrimoniul cultural mondial, aceste criterii, luate în sens mai larg, pot fi folosite pentru expertiza valorii de monument istoric în general, dovedindu-se în acest sens un instrument de lucru cu caracter obligatoriu.

germane, a rolului acordat acesteia într-o perioadă istorică dată.

La definirea peisajului cultural al acestor localități, factori tipici de influențare a imaginii sunt clădirile importante pentru istoria arhitecturii și artei, fie ele realizări deosebite, fie tipice pentru un stil, zonă sau peisaj, sau cuprinzând rezolvări speciale și deseori dotare interioară sau amănunte valoroase, toate în stare originară bine păstrată. Dintre acestea cele mai cunoscute, intrate în imaginarul colectiv, sunt bisericile fortificate, emblematice pentru zona de colonizare săsească, Transilvania fiind limita estică de răspândire a acestui fenomen cunoscut și în alte părți ale Europei (sudul Franței, Austria, Germania).

Având în centru biserica, adesea ea însăși un exemplar rar al unui tip de plan sau măturie a genezei sau evoluției unui stil, conținând semne ale schimbărilor și dezvoltării sau dotări valoroase⁵, aceste ansambluri prezintă soluții individuale de fortificare, fiind asociate cu evenimente de istorie politică semnificative pentru o anumită perioadă istorică.

Aceleași categorii aparțin reședințele nobile păstrate în foste sate iobăgești, fiind fie realizări deosebite de arhitectură, fie clădiri mai modeste, ale nobilimii mărunte de țară, tipice pentru imaginea acestor localități, ca și exemple, devenite rare, ale arhitecturii de loisir⁶.

Alături de biserici sau reședințe nobile, casele parohiale evanghelice constituie întotdeauna realizări deosebite, fie prin vechime și dotări, fie prin stilurile arhitecturale adoptate, fiind și un factor de influență asupra

arhitecturii locale, atât prin plan, cât și prin elementele de decor⁷.

Se adaugă acestora și alte clădiri din aceeași categorie: școli cu locuință pentru învățător, primării, locuințe pentru predicatori sau notari, săli comunale, spații pentru dans, spații comerciale. Acestea se constituie într-un ansamblu tipic pentru satele săsești, punct de greutate al localității, având ca centru biserica și constând din clădiri și spații de folosință comună sau cu destinație specială, cu funcții de administrare comună și ale colectivității, de educație, loisir, sport, rezultat fizic al istoriei sociale, spirituale și nu în ultimul rând ilustrând puterea economică a comunității. Alături de acestea sunt păstrate exemple devenite rare ale unor obiecte de folosință comună (fântâni de vecinătate, locuri de clătit rufe), semne ale organizării sociale, contribuind împreună cu ansamblurile menționate la păstrarea autenticității climatului istoric al comunității. De menționat că aceste ansambluri se regăsesc întotdeauna și în cartierele românești ale localităților.

În afara edificiilor valoroase pentru istoria arhitecturii și artei determinante pentru imaginea individuală a localităților, sunt clădirile importante din punct de vedere etnografic, locuințe și anexe strâns legate între ele. Deși realizări mai modeste ca scop, făcute prin mijloace artisanale, ele constituie valoroase indicii ale tradiției materiale în spațiul rural, cu relevanță pentru istoria habitatului, istoria socială sau economică. Localitățile inventariate păstrează în stare originară exemple devenite rare fie prin vechime (casa 18 din Bod - Brenndorf renovată 1666, sau cu nucleu din sec. 17, de exemplu Cincu - Grossschenk 1647, Mercheașa - Streitforth 1696), fie prin tip constructiv⁸ sau documentează pe serii mari tipuri de planuri specifice unor anumite zone sau epoci. Se constată astfel persistența unor planuri simple, în evoluția cărora pot fi detectate semne ale schimbărilor intervenite în habitat de-a lungul a circa 200 ani, ca și rezolvări individuale, pe zone sau chiar localități, observabile în cazul tipurilor de extinderi ale spațiului de locuit în condițiile specifice ale

⁵ Considerate ca reprezentative pentru comunitățile cărora le aparțineau, fiecare generație încerca să contribuie la înfrumusețarea acestora, bisericile devenind astfel purtătoare ale semnelor evoluției, portaluri renaștentiste fiind grefate pe biserici gotice timpurii (de exemplu, Prejmer-Tartlau, Hărman-Honigberg), portaluri gotice târzii pe bazilici romanice (de exemplu, Hărman), pictura de certă inspirație ortodoxă integrată unor monumente catolice (de exemplu pictura din corul și de la exteriorul absidei de la Dârlos-Durles), exemplele putând continua; același lucru poate fi observat și în cazul dotărilor interioare (unele datând din perioada ce precede Reforma, de exemplu altare, uși de sacristie, strane - unele datând de la începutul secolului 16 - cristelnițe, tribune pictate ce sporesc valoarea de monument a bisericilor în care se află).

⁶ De exemplu, castelul Haller din Blăjel - Klein-Blasendorf cu nucleu din sec. 18, extinderi și pictură interioară din a doua jumătate a sec. 19, înconjurat cu un parc de esențe rare, păstrat parțial; ansamblul de "baronii" de țară ale familiei Haller din Dârlos; ca exemplu al arhitecturii de loisir poate fi citat pavilionul de vie al familiei Gaspary identificat în Păucea - Puschendorf.

⁷ Ca exemple care se disting prin vechime pot fi amintite casele parohiale din Dealu-Frumos - Schonberg, Șaroș pe Târnavă - Scharosch an der Kokel, Ighiș - Eibesdorf (nuclee din sec. 18). Spre sfârșitul sec. 19 - începutul sec. 20, apar o serie de case parohiale, expresii ale stilurilor arhitecturale contemporane clasicizante (de exemplu Cincu - Grossschenk) sau romantice, neogotice (exemplu Brădeni - Henndorf, Pelișor - Magaren etc.).

⁸ Exemplu casa 165 din Zagăr - Rode - exemplar rar de casă cu structură exterioră (Umgebende).

acestor sate, cu teritorii închise și caracteristici de locuire pe generații, ca și în unele spații anexe (de exemplu pridvoare, pridvoare cu locuri de păstrare) care dau variație și individualizează construcțiile, cu tipuri de plan relativ simple și uniforme, pe care se grefează. La acestea se adaugă păstrarea, în majoritatea cazurilor, a decorațiilor (în special ale grinzilor, pridvoarelor de lemn, fațadelor), ilustrative pentru evoluția preferințelor în anumite epoci sau zone. Se definesc, astfel, tipuri de locuințe specifice pentru epoci, zone, localități, peisaj cultural, la care se adaugă valoarea de semn a anexelor, importanța acordată unora în defavoarea altora, a ritmului schimbărilor în raport cu locuința, toate acestea fiind valoroase în special pentru istoria economică a zonelor studiate, etapele de intensă construire a lor coincidând și cu etapele de dezvoltare economică. Locuințe și anexe, modul de organizare a gospodăriei influențează într-o perioadă istorică dată spațiul cultural al Transilvaniei de Sud și Est⁹.

Importante pentru istoria economică, pentru istoria agriculturii, tehnicii, se dovedesc a fi construcții de tipul grajdurilor comunale, mori, uzine electrice, o bună parte din acestea păstrând dotări originare valoroase¹⁰.

Analizând structura localităților studiate, un semn tipic al istoriei lor sociale, mărturie a unui tip de relații stabilite în cadrul comunității este împărțirea pe cartiere ce corespund etniilor, element care s-a relevat ca o constantă a structurii acestora; migrația cartierelor, în special a celor românești spre sfârșitul sec. 19, reflectă etape ale acestor raporturi în evoluția politică și economică a etniilor respective. Inventarierea satelor iobăgești a evidențiat semnele materiale ale relațiilor tipice de muncă și producție în geneza și dezvoltarea acestor sate. Pe lângă exemplele, devenite rare, de locuințe construite de nobili pentru diverse categorii de iobagi și

slujitori, care sunt grupate în jurul respectivelor "baronii"¹¹, structura localității și a peisajului înconjurător, evoluția datării construcțiilor sunt o mărturie a modului în care a fost ocupat progresiv teritoriul fostelor proprietăți nobiliare formând actualele localități. Exemplar este în acest sens satul Șmig, pe al cărui teritoriu au fost identificate, în peisajul înconjurător, delimitările tradiționale, prin garduri de arbuști, ale fostelor proprietăți nobiliare ce ocupau vatra actualei localități, proprietăți marcate și de mormintele respectivelor familii, așezate pe înălțimile dominante ale domeniului, ca și de bisericile - capele construite de aceștia; la depărtare de cca 3 km de vatra satului se păstrează vatra inițială cu câteva case în ruină, determinând astfel momentul în care formarea actualei localități s-a încheiat. În interiorul localității a putut fi stabilit modul în care s-a făcut ocuparea teritoriului fie prin împroprietărire și achiziții individuale, fie prin achiziții ale comunității, oferite apoi spre închiriere¹².

Semn al schimbărilor și dezvoltării datorate istoriei politice este modul în care unele din aceste sate, după 1848, copiază modul de organizare, tipurile de case, construcții de folosință comună ale satelor libere, acest fenomen manifestându-se în forme extreme, de exemplu satul Filitelnic - Felldorf unde, după eliberarea din iobăgie, în perioada 1850-1880, se modifică generalizat organizarea gospodăriei, în primul rând prin schimbarea amplasamentului locuinței, prin alinierea la latura la stradă a parcelei, căpătând aspectul de sat înșirat de-a lungul unui pârau regularizat, nu mult diferit de cel al satelor libere similare.

Relevatoare pentru raporturile de muncă și producție sunt, de asemenea, coloniile organizate la sfârșitul secolului 19 - începutul secolului 20, în jurul unor industrii (de exemplu, colonia fabricii de zahăr de la Bod, a fabricii de postav de la Prejmer, a exploatării Concordia de la Vulcan)¹³.

Importante pentru istoria politică, pentru raporturile între comunități și stăpânii locurilor, pentru istoria localităților și a raporturilor sociale sunt de asemenea unele amănunte valoroase

⁹ Toate localitățile studiate prezintă o remarcabilă unitate de aspect, cartierele românești diferențiindu-se de cele săsești adesea nu numai prin dimensiunile mai reduse ale locuințelor și parcelelor sau prin absența unor tipuri de planuri (de exemplu, casa amplă de tip compact). Aceeași unitate de aspect se constată și în cadrul satelor în prezent ungurești (de exemplu, Jimbor - Százssombor sau Hálmeag - Halmagen - Halmágy) sau în sate cu populație foarte amestecată (de exemplu, Șmig - Schmigen, în care nici o dată exterioră aparținând clădirii nu oferă informații asupra etniei proprietarului).

¹⁰ Exemplu seria de uzine electrice construite în special la începutul secolului 20 în Țara Bârsei: Prejmer, Vulcan - Wolkendorf, Cristian - Neustadt, Ghimbav - Weidenbach, care păstrează dotări originare, începând cu turbine, generatoare până la panouri de scule.

¹¹ Au fost identificate construcții de acest tip în Blăjel, lângă "baronia" Haller, și în Șmig, lângă fosta "baronie" Papp Kalman.

¹² Pentru amănunte a se vedea dosarul conținând fișele clădirilor și fișa de localitate, întocmită cu prilejul inventarierii.

¹³ Un caz aparte îl constituie colonia Neu - Tartlau proiectată de către arhitectul sighisorean Fritz Balthes a fi un oraș grădină, teorie foarte modernă pentru acele timpuri (1914).

păstrare încă pe clădiri sau în locuri de folosință comună¹⁴.

Toate aceste valori sunt susținute de aspecte importante pentru istoria urbanismului, definind imaginea tipică a satului din zona de colonizare săsească, sat compact, cu fronturi continue, aliniate la marginea la stradă a parcelei și cu grad înalt de ocupare a acesteia, cu o rețea regulată de ulițe cu carosabilul mărginit de largi spații înierbate; imaginea este completată de cimitirul și plantația de pini așezate la marginea localității, ca și de peisajul înconjurător, structurat de activitățile principale ale locuitorilor (de exemplu canale, terase de vie).

Densitatea monumentelor conținute de măsura autenticității nu numai vizuală ci și a substanței materiale, a tehnicilor constructive și a încadrării în spațiu.

Rezumând, localitățile studiate în zona de colonizare săsească "tipice pentru o epocă și o cultură, conservate în cvasiintegritate", păstrând o organizare a spațiului și a structurilor "caracteristică pentru fazele succesive ale istoriei lor" și "neafectate practic de dezvoltări ulterioare"¹⁵, au valoare de monument istoric datorită informațiilor importante pentru istorie, artă, știință ale cărei purtătoare sunt. Aceste informații sunt susținute de calitatea și

densitatea monumentelor și nu abstract, ca simbol al interesului față de funcțiile lor trecute.

Trebuie subliniată valoarea integrală a acestor localități ale căror elemente componente au influențat în aria lor culturală arhitectura, organizarea spațiului, numai "un centru monumental sau un mic grup de clădiri nefiind suficient pentru a evoca funcțiile multiple ale acestor așezări"¹⁶, care sunt și o mărturie a unei civilizații în curs de dispariție.

Această valoare trebuie cu atât mai mult făcută cunoscută și protejată, cu cât aceste monumente ale României, contribuind prin calitatea și diversitatea lor la valoarea de neînlocuit a patrimoniului cultural național, se află în pericol. Ele sunt amenințate de pierderea semnificativă a autenticității lor istorice și de denaturarea semnificației lor culturale prin alterarea materialelor, a structurilor și decorației, a coerenței arhitecturale sau urbanistice, amenințări datorate fie refuzului memoriei, fie influenței nivelatoare a civilizației industriale, fie, mai nou, nostalgiei care tinde să transforme spațiul rural într-un spațiu de catalog tip Neckermann desprins de specificul evoluției sale, în condițiile activității socio-culturale și economice deja pomenite.

ADRIANA STROE

¹⁴ De exemplu, stema Moldovei aplicată pe biserica evanghelică din Boian - Bonnesdorf ca semn al stăpânirii lui Petru Rareș; cazărmile de la Șaroș, Prejmer, pietrele de hotar (de exemplu, între Cincu și Cincșor - Kleinschenk), micile cimitire evreiești (4-5 pietre funerare) din unele sate iobăgești săsești (de exemplu, Stejărenii - Peschendorf, Criș - Kreisch, Boian).

¹⁵ Toate localitățile studiate conțin un număr mare de clădiri care, datorită calităților lor, au impus inventarierea (de exemplu, cca. 160 în Cincu, 130 în Sânpetru - Petersberg, 280 în Prejmer, cca. 120 în Valchid - Valdhutten sau Nou Săsesc - Neudorf, cca. 100 în Iacobenii - Iacobsdorf, cca. 60 dintr-un total de cca. 100 în Filitelnic).

¹⁶ Criterii UNESCO referitoare la selectarea siturilor istorice - vezi nota 1.